REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X

VOLUME - 8 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2019

ग्रेस यांच्या कवितेतील प्रतिमा प्रतीक विश्व

डॉ.कविता मुरुमकर

सारांश—

ग्रेस हे मर्ढेकरोत्तर कालखंडातील आणि नवकवितेच्या प्रांतातील एक संवेदनशील कवी होय. मर्ढेकरोत्तर नवकवीच्या दुसऱ्या पिढीतील एक महत्वाचे कवी म्हणून त्यांची गणना होते. माणिक सीताराम गोडघाटे उर्फ ग्रेस यांनी मराठी साहित्यविश्वात मोलाचे योगदान दिले. त्यांचे पाच काव्यसंग्रह आणि सात ललित लेख प्रकाशित झाले आहेत. 'वाऱ्याने हालते रान' या त्यांच्या ललित लेखसंग्रहासाठी त्यांना 2012 सालचा साहित्य अकादमी पुरस्कार देण्यात आला. 'संध्याकाळच्या कविता', 'चंद्रमाधवीचे प्रदेश', 'सांध्यपर्वातील वैष्णवी', 'राजपुत्र आणि डार्लिंग', 'सांजभयाच्या साजणी', 'बाई!'जोगिया पुरुष' हे त्यांचे काव्यसंग्रह प्रसिध्द आहेत. 'चर्चबेल', 'मितवा', 'वाऱ्याने हालते रान', 'ओल्या वेळुची बासरी', 'मृगजळाचे बांधाकाम', 'संध्यामग्न पुरुषाची लक्षणे', 'कावळे उडाले स्वामी' हे त्यांचे ललितलेख संग्रह आहेत. 'संध्याकाळच्या कविता' या त्यांच्या काव्यसंग्रहास महाराष्ट्र शासनाचे कवी केशवसुत पारितोषिक मिळाले. जी.ए.कुलकर्णी सन्मान पुरस्कार, जीवनवृत्ती पुरस्कार, दमाणी पुरस्कार, नागभूषण पुरस्कार, मारवाडी पुरस्कार, चार वेळा महाराष्ट्र शासन उत्कृष्ट वाङ्‌मयनिर्मित पुरस्कार मिळाले. ग्रेस हे इ.स.2012 साली झालेल्या दुसऱ्या ई—साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते. 'युगवाणी' व 'संदर्भ' या वाङ्‌मयीन चळवळीचे नेतृत्व ग्रेस यांनी केले. साहित्य अकादमी, विश्वकोश या समित्यावंरही त्यांनी काम केले.

प्रस्तावना—

कवितेत प्रतिमेला महत्वाचे स्थान आहे. प्रतिमासृष्टी हा कवितेचा आत्मा आहे. कवितेचे स्वरुप म्हणजे अनेक प्रतिमांनी तयार झालेली एक प्रतिमाच असते असे म्हटले जाते. प्रतिमा म्हणजे मानवी मनाच्या पटलावर प्रकटलेली इंद्रियसंवेद्य प्रतिकृती होय. डॉ. सुधीर रसाळ यांच्या मते, 'कवितेत आपणास अनेकदा दोन वस्तुची किंवा घटनांची साधर्म्यवैधर्म्याचा दृष्टीने तुलना केलेली आढळते किंवा दोन वस्तूंमध्ये किंवा घटनामध्ये एकात्मता जाणवून दिली जाते. उपामरुपकादी अलंकार म्हणून ओळखला जाणारा जो काव्यघटक आहे त्यालाच 'प्रतिमा' या संज्ञेने संबोधणारा समीक्षकांचा एक वर्ग आहे'. याचाच अर्थ प्रतिमा म्हणजे रुपक वा उपमा अलंकाराचेच दुसरे रुप होय. प्रतिमा हा ऐंद्रिय संवेदनेचे प्रकटीकरण करणारा कवितेचा महत्वाचा घटक आहे. काव्यशयाशी सुसंगता हा प्रतिमेचा निकष असून प्रतिमा कवितेच्या रुपाशी सुसंगत राहिल्यामुळे कवितेचा अर्थस्तर उंचावत जातो. काव्यात येणारी प्रतीके ही अर्थपूर्ण अशी प्रतीके असतात. कवितेत अवती—भोवतीच्या समाजातील सांस्कृतीतील काही प्रतीके येतात. त्याशिवाय अभिव्यक्तीच्या गरजेनुसार कवीसुध्दा काही नव्या प्रतीकांची निर्मिती करतात. कधी कधी समाजातील संस्कृतीतील रुढ प्रतिकांना अर्थ देण्याचे कार्य कवी करतो. ग्रेस यांच्या कवितेच्या संरचनेत प्रतिमेला विशेष महत्व आहे. ग्रेस यांच्या कवितेत आई, घोडे, सूर्य, बर्फ, घर, शिल्प, सती, कावळा, चंद्र, गंगा, जानकी, उर्मिला, कुंती, देवकी इत्यादी प्रतिमा-प्रतीकांची सतत पुनरावृत्ती होते. प्रतिमा -प्रतीकांच्या अनेक कार्यसूचकतेने ग्रेस आपल्या कवितेची दुर्बोधता वाढवितात असे वाटत राहते.

'घोडे' या प्रतीकाचे ग्रेस यांच्या कवितेत विशेष महत्व आहे. 'धावती घोडे उताविळ', 'धावती किती वेगाने हे घोडे माझे वैरी' , 'घोडयाच्या समाधीपाशी अंतर्धान पावलेत' इ. काव्यपंक्तीतून या प्रतीकांचा सततचा वापर दिसून येतो. लैंगिक वासनांचे घोडे हे पारंपारिक प्रतीक आहे. त्र्यं.वि. सदरेशमुख म्हणतात, 'घोडा' ही मनश्तेतना होय. मूळ जैव प्रेरणा, काममयी. उंचात आणि खोलात, दक्षिणेस आणि वामांगी, कोठेही झाली तरी तिचा क्रीडा जिवंत आणि देखणीत असते.' वीणा आलासे यांच्या मते घोडा या प्राण्याचे उमदेपण, उद्‌दामपण, वेग, शक्ती

लगमांचे नियंत्रण न मानणारी बेलगाम वृत्त, ऐट, देखणेपण या सर्व गुणांमध्ये ग्रेस यांनी मानवी वासनांचे प्रतीक बघितले आहे. 'घोडा' या ग्रेस यांच्या कवितेतील प्रतिमेविषयी लिहिताना 'प्रतिमा : प्रेरणा व स्वरुप-एक आढावा' या 'पूर्वा' मध्ये प्रसिध्द झालेल्या लेखात विद्यागौरी सरखोत लिहितात - 'वीणा आलासेंनी ग्रेसवर सत्यकथेत लिहिलेल्या लेखात म्हटले होते की, ग्रेसच्या कवितेत येणाऱ्या घोडयाच्या प्रतिमा या पुरुषाच्या इंद्रिय निदर्शक वा कामभावना निदर्शक आहेत. यावर माझा आक्षेप आहे. घोडा ही प्रतिमा ग्रेसने अनेकार्थी वापरली आहे. उदाः 'काळा घोडेस्वार' मधील स्वार म्हणजे मृत्यूदेवता असून घोडा अर्थातच त्याचे वाहन आहे. 'घोडे' मधील घोडे म्हणजे जीवनतृष्णा आहे. तसेच त्या अकांक्षाही आहेत. कामवासना हा अर्थ येथे येऊ शकेलही, पण अधिक चपखल वरील दोन अर्थ आहेत. ग्रेसमधील सर्वच प्रतीमा एक छत्राखाली एक कुटुंबासारख्या येतात उदा. घोडा हे चढत्या अनावर, वेगाचे प्रतीक घेतले तर तो वेग कसलाही असेल. वासनांची अनावरता स्त्री, शरीराची ओढ, अकांक्षाची उचाटता, जीवनतृष्णेची वाढती ओढ, स्फूर्तीची स्वैर झेप अथवा काळाचे झपाटयाने जाणे-येणे अहंकाराचे चढ-उतार इ. ही निरनिराळी वेगाची रुपे ग्रेसने निरनिराळया कवितांमध्ये निरनिराळया पध्दतीने वापरली आहेत. अधिक स्पष्ट करुन सांगायचे तर काळ, काम व वेग यांचे एकच बाधित-अबाधित रुप म्हणून घोडा ग्रेसच्या कवितेत आढळतो.

झाड, पाऊस, मेघ, किरणे, चंद्र, सूर्य इ. निसर्ग प्रतिमा ग्रेस यांच्या कवितेत आढळून येतात. ग्रेस चंद्र-पृथ्वी-सूर्य या परस्पर संलग्न प्रतिमा–प्रतीकांचा वर्तुळ ते कर्ण–कुंती–सुर्य या प्रतिमा–प्रतीकांजवळ पूर्ण करतात. सूर्य हा स्वामी आहे. 'आपल्याच मुक्या सावलीचा साजण' पृथ्वीही त्याची प्रेयसी आहे तर चंद्र हा पृथ्वीपासून अलग झालेला परप्रकाशित असा तिच्या पोटचा गोळा आहे.

धुके, शिल्प, कावळे, घोडे, घारी, मढ–शिवाल, चर्च, बर्फ आणि पहाड, चंद्र या प्रतिमा –प्रतीकांची आशय संपन्नता त्र्यं.वि.सरदेशमुखांच्या या विवेचनातून अधिकच समृध्द वाटते. सरदेशमुख म्हणतात, 'धुक्याचे आणि शिल्पाचे म्हणावेत तेच ग्रेस यांच्या भावार्ततेचे व शब्दकळेचेही ठळक गुणधर्म आहेत. धूसरता अणि बंदिशी. धुके इतके गर्द आणि शिल्प इतके गूढ की परस्परांनी अनेकदा गुणधर्मांची देवघेव केली आहे. धुक्यास शिल्पता आणि शिल्पास धुकेपण प्राप्त झाले आहे. 'कावळे' शिल्पाशी संबंधित आहेत. त्याला मालिन्य आणण्यापुरते. 'घोडे' निर्मितीच्या उर्जेशी . 'घारी' मरणाच्या अकस्मात झेपेशी . मठ'-शिवायल-चर्च घंटा हे पुरातनातून अस्तित्वात उतरलेले प्राक्तन आहे. बर्फ आणि पहाड ही कामकांक्षेतील बर्बादी किंवा कामकलेतला अनाचर (फाउल प्ले) आहे. ... संशय येतो की, वामतंत्रीय कामपूजशी त्याचा काही संबंध असावा. चंद्र हा आनादिसुंदर कामलोचन आहे. ग्रेस यांच्या प्रतिमा–प्रतिक विश्वाने काव्यशयाची जटीलता अनेकार्थसूचकता, व्यामिश्रत, दुर्बोधता वाढवली आहे.

ग्रेस यांच्या कवितेतली स्त्री प्रतिमा या भारतीय जीवनाचे प्रतीक म्हणून साकार होतात. उदा. आई, गंगा, कुंती, उर्मिला , सती, राधा, सीता, द्रापदी इ. 'आई' ही प्रतिमा ग्रेसच्या प्रतिमाविश्वातील अत्यंत महत्वाची व सतत पुनरावृत्त होत असलेली प्रतिमा आहे. आई विषयी ग्रेस म्हणतात , शैम `जंदके पद उल चवमजतल ` ``नचतमउम `लउइवस व िमदजपतम ॅवउंदीववकश आई या प्रतिमा-प्रतीकाचा अन्वयार्थ सांगताना ग्रेस म्हणतात, माझी आई-माझी प्रेयसी, माझी आई-माझ्या सुखदुःखाचे चिन्ह, माझी आई-माझ्या वासनांचे स्मृतिरुप जागरण, माझी आई-स्त्री देहाच्या शक्तीचे अंतिम भयाण केंद्र, माझी आई-माझे क्रौर्य आणि माझी करुणा. 'गंगा' नदीची प्रतिमा ग्रेस यांच्या काही कवितेत आढळून येते. भावविश्वात गंगेला महत्वाचे स्थान आहे. ग्रेस यांना वाटते की, गंगेने त्याच्या भावविश्वाला सगळयात मोठी जर कोणती देणगी दिली असेल तर परमेश्वराला 'साजण' या संबोधनाने हाक मारण्याची. गंगा ग्रेसच्या दैहिक समर्पणाची विश्रांतभूमी आहे असे त्यांना वाटते. 'घर' ही प्रतिमाही ग्रेसच्या कवितेत वारंवार येते. 'वाळुची घरकुले तोडलेल्या शापांचे वैभव, 'गेले उकरुनि घर', 'तडकलीत माझी घरकुले', 'थकलेले संन्यासी घर', 'पडवीतील रांगोळयांनी दचकलेले घर', 'भासांच्या भातुकलीचे घर', 'चर्चमधील सायंघटेच्या अंतरावर उभे घर' इत्यादी काव्यपंक्तीवररुन लक्षात येते की, ग्रेस यांच्या प्रतिमाविश्वात घर 'घर' करुन आहे.

निष्कर्ष :–

1. प्रतिमा हा ऐंद्रिय संवेदनेचे प्रकटीकरण करणारा कवितेचा महत्वाचा घटक आहे. काव्यशयाशी सुसंगता हा प्रतिमेचा निकष असून प्रतिमा कवितेच्या रुपाशी सुसंगत राहिल्यामुळे कवितेचा अर्थस्तर उंचावत जातो.

2. काव्यात येणारी प्रतीके ही अर्थपूर्ण अशी प्रतीके असतात. कवितेत अवती –भोवतीच्या समाजातील सांस्कृतीतील काही प्रतीके येतात. त्याशिवाय अभिव्यक्तीच्या गरजेनुसार कवीसुध्दा काही नव्या प्रतीकांची निर्मिती करतात. कधी कधी समाजातील संस्कृतीतील रुढ प्रतिकांना अर्थ देण्याचे कार्य कवी करतो.
3. ग्रेस यांच्या कवितेच्या संरचनेत प्रतिमेला विशेष महत्व आहे. ग्रेस यांच्या कवितेत आई, घोडे, सूर्य, बर्फ, घर, शिल्प, सती , कावळा, चंद्र, गंगा, जानकी, उर्मिला, कुंती, देवकी इत्यादी प्रतिमा-प्रतीकांची सतत पुनरावृत्ती होते. प्रतिमा -प्रतीकांच्या अनेक कार्यसूचकतेने ग्रेस आपल्या कवितेची दुर्बोधता वाढवितात असे वाटत राहते.
4. 'घोडे' या प्रतीकाचे ग्रेस यांच्या कवितेत विशेष महत्व आहे. 'धावती घोडे उताविळ', 'धावती किती वेगाने हे घोडे माझे वैरी' , 'घोडयाच्या समाधीपाशी अंतर्धान पावलेत' इ. काव्यपंक्तीतून या प्रतीकांचा सततचा वापर दिसून येतो.
5. झाड, पाऊस, मेघ, किरणे, चंद्र, सूर्य इ. निसर्ग प्रतिमा ग्रेस यांच्या कवितेत आढळून येतात. ग्रेस चंद्र-पृथ्वी-सूर्य या परस्पर संलग्न प्रतिमा–प्रतीकांचा वर्तुळ ते कर्ण-कुंती-सुर्य या प्रतिमा–प्रतीकांजवळ पूर्ण करतात असे दिसून येते.
6. ग्रेस यांच्या कवितेतली स्त्री प्रतिमा या भारतीय जीवनाचे प्रतीक म्हणून साकार होतात. उदा. आई, गंगा, कुंती, उर्मिला , सती, राधा, सीता, द्रापदी इ. 'आई' ही प्रतिमा ग्रेसच्या प्रतिमाविश्वातील अत्यंत महत्वाची व सतत पुनरावृत्त होत असलेली प्रतिमा आहे.
7. 'गंगा' नदीची प्रतिमा ग्रेस यांच्या काही कवितेत आढळून येते. भावविश्वात गंगेला महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते.
8. गंगा ग्रेसच्या दैहिक समर्पणाची विश्रांतभूमी आहे असे त्यांना वाटते. 'घर' ही प्रतिमाही ग्रेसच्या कवितेत वारंवार येते. 'वाळुची घरकुले तोडलेल्या शापांचे वैभव, 'गेले उकरुनि घर', 'तडकलीत माझी घरकुले', 'थकलेले संन्यासी घर', 'पडवीतील रांगोळयांनी दचकलेले घर', 'भासांच्या भातुकलीचे घर', 'चर्चमधील सायंघटेच्या अंतरावर उभे घर' इत्यादी काव्यपंक्तीवररुन ग्रेस यांच्या प्रतिमाविश्वात घर 'घर' करुन असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :–

1. डॉ. काळे अक्षयकुमार, 'ग्रेसविषयी', विजय प्रकाशन, नागपूर, 2009 पृ.19
2. सरदेशमुख त्र्यं.वि., 'धुके आणि शिल्प', सन पब्लिकेशन्स, 1985, पृ.186
3. जयंत परांजपे, 'ग्रेस आणि दुर्बोधता' विजय प्रकाशन, नागपूर, 2012, पृ.130
4. ग्रेस 'वाऱ्याने हालते रान', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई पृ.26